

AÇIK TEİZME GÖRE TANRI'NIN HER ŞEYİ BİLMESİ MESELESİ¹

YIL / YEAR 14, SAYI / ISSUE 27 (BAHAR / SPRING 2016/1) ss. 195 - 208

EMİNE GÖREN BAYAM

Dr. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din Felsefesi Ana Bilim Dalı

eminegoren@gmail.com

Öz

Bu makalede açık teistlerin, Tanrı'ya atfedilen her şeyi bilme sıfatını nasıl ele aldıkları incelenmiştir. Teistik dinlerde Tanrı'nın her şeyi bilmesi yani âlim-i mutlak oluşu, kâdir-i mutlak olmasıyla birlikte onun asli sıfatlarından biridir. Tanrı'ya atfedilen bu sığata göre Tanrı, her şeyi mutlak yanılmaz bir şekilde bilendir. Bu bilginin kapsamına insanların gelecekteki özgür eylemlerinin girip girmediğı ise din felsefesinde oldukça tartışmalı bir konudur. Açık teistler Tanrı'ya, insanların gelecekteki özgür eylemlerinin bilgisini içermeyen kendi içinde sınırlı bir her şeyi bilme sıfatı atfederler. Biz de bu çalışmamızda ilk olarak, açık teizmin bu sıfatı nasıl bu şekilde yorumladığını ele aldık. İkinci olarak açık teizmin söz konusu yorumuna yöneltilebilecek eleştirileri değerlendirdik. Bunlarla birlikte özellikle çağdaş analitik din felsefesinde Tanrı'nın her şeyi bilmesi sıfatı hakkındaki tartışmaların bir yönünü gözler önüne sermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: mutlak ilim, sınırlı her şeyi bilme, özgür irade, açık teizm, çağdaş analitik din felsefesi.

DIVINE OMNISCIENCE IN OPEN THEISM

Abstract

In this paper I investigated divine omniscience in open theism. Attributing omniscient to God is one of the essential doctrines for the theistic traditions. According to divine omniscience, God infallibly knows everything that happens in the universe. But at the same time in philosophy of religion, it is controversial whatever the divine omniscience embraces the future acts of being with free will or not. Open theists attribute to God limited omniscience that doesn't include the free future actions of people. In this article, I began with how open theists reconsider the attribution in question. I went on to show the critiques to open theists' interpretation of omniscience. Finally I tried to present some debates on divine omniscience in the contemporary analytical philosophy of religion.

Keywords: divine omniscience, limited omniscience, omniscient, free will, open theism, philosophy of religion.

¹ Bu makale, "Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Ön bilgisi ve İnsan Hürriyeti" (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2015, Danışman: Doç. Dr. Recep Alpağal) adlı tezimizden üretilmiştir.

Giriş

Teistik geleneklerde, âlim-i mutlak olmak Tanrı'nın asli sıfatlarından biridir. Yani Tanrı, yanılmaz bir şekilde her şeyi bilendir, dünyada olan bütün şeylerden haberdardır. Tanrı hakkındaki bu görüş, teizmde Tanrı'nın mükemmel varlık olmasına dayanır. Çünkü Tanrı kendisinden daha mükemmeli düşünilemeyen bir varlık olarak tasavvur edildiğinde, bilginin iyi bir şey olduğu ve daha çok bilginin daha iyi olduğu varsayılır.² Buna göre mükemmel varlık, mükemmel bilgiye de sahip olmuş olur. Yani hiçbir boşluk olmadan tam bir bilgiye, her olayın, her doğrunun bilgisine sahiptir.

Bunun yanında Tanrı'nın her şeyi bilmesi, her ne kadar onun asli sıfatlarından biri olarak kabul edilse de bu sıfatın nasıl anlaşılması gerektiği, din felsefesinde bazı yönlerden tartışmalı bir konudur. Örneğin her şeyi bilmedeki "her şey" tabiri ile ne kastedildiği ve bunun kapsamının ne olduğu, teolojik determinizm ile ilgili tartışmaların bir yönüne işaret etmektedir. Diğer yandan bilginin, zamanla ve değişme ile ilişkisi ve Tanrı'nın mükemmelliğinde bu tür bir değişimin yeri olup olmadığı da ihtilafli konular arasındadır.³ Ayrıca Tanrı'nın bilgisinin nasıllığı da kendi içinde farklı tartışmalara kapı açmaktadır. Örneğin Tanrı'nın bilgisinin önermesel olup olmadığı ya da Tanrı'nın ezeli hakikatleri bilmesi üzerinden yaratma mefhumuna nasıl bakılacağı hakkında farklı görüşler vardır.⁴ Biz, bu çalışmamızda her biri kendi başına kapsamlı çalışmaları gerektirecek bu meselelerden, Tanrı'nın her şeyi bilmesi derken, bu "her şey" in ne olduğu hakkında yapılan tartışmalar bağlamında, açık teizmin bu sıfatı ele almasını değerlendireceğiz.

'Tanrı'nın Bilmesi'nin Sınırları

Açık teizm, Tanrı'nın önbilgisi ile insan hürriyetinin bağdaşıp bağdaşmadığı meselesinde, insan hürriyeti lehine bağdaşmazcı tarafta yer alan bir görüştür. Açık teizm on dönem din felsefesinde bu özgürlükçü tavrıyla dikkat çekmektedir.⁵ Tanrı'ya inananlar, onun her şeyi eksiksiz ve yanılmaz bir şekilde bildiğini kabul ederken aynı zamanda insanın da eylemlerinde özgür olduğunu kabul ederler. Bu iki şeyi birlikte kabul etmek, bir dilemma olarak görülebilir.⁶ Açık teizmin bu probleme çözümü kısaca şu şekildedir: Bu dilemmanın her iki tarafından yalnızca birini kabul etmek gerekecektir. Yani ya insanın özgür olduğu ya da Tanrı'nın her şeyi bildiği kabul edilmelidir. Her ikisini de kabul eden bağdaşırıcı bazı çözümler de bulunmaktadır ancak açık teizmin bu çözümlere yönelik ciddi eleştirileri vardır. Açık teistlerden özellikle William Hasker, bağdaşır-

² George I. Mavrodes, "Omniscience", *A Companion to Philosophy of Religion*, ed. Charles Taliaferro, Paul Draper, Philip L. Quinn, Wiley Blackwell, Oxford, 2010, s. 251.

³ Bu konuda bkz. Thomas P. Flint, "Omniscience", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, VII, ed. Edward Craig, Routledge, London, 1998, s. 108-109.

⁴ Bkz. Anthony Kenny, *The God of Philosophers*, Clarendon Press, Oxford, 1979, s. 15-26.

⁵ Bu konuda bkz. Clark H. Pinnock, Richard Rice, John Sanders, William Hasker, David Basinger, *The Openness of God: A Biblical Challenge to the Traditional Understanding of God*, InterVarsity Press, Downers Grove IL, 1994.

⁶ Bkz. Linda T. Zagzebski, *The Dilemma of Freedom and Foreknowledge*, Oxford University Press, Oxford, 1991.

cı çözümlerden olan basit önbilgi ve orta bilgi teorilerinin çıkmazlarını ortaya koymaya çalışır.⁷ Açık teistlerce insan, gerçek anlamda özgürdür ve bu dilemmenin çözümü için Tanrı'nın her şeyi bilmesi sıfatı doğru yorumlanmalıdır. Bu doğru yorum, açık tesitlere göre Tanrı'nın bilgisinin insanın gelecekteki özgür eylemlerini kapsamayacak şekilde sınırlandırılmasıdır. Bu sınırlandırma insanın özgür olduğunu doğrulamak için açık teistlerce gereklidir.

Öncelikle Tanrı'nın her şeyi bildiği söylenirken; klasik teizmin çağdaş savunucularından Paul Helm, her şeyi bilen varlık (*omniscient*) tanımındaki her şey (*omni*) ile, kapsanabilecek en geniş alanın kastedildiğini söyler.⁸ Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu, Tanrı'nın mükemmel varlık olmasının bir gereğidir ve geleneksel görüşte bütün doğru önermeleri kapsamaktadır, herhangi bir sınırlama kabul etmez.

Aynı anlayış, Tanrı'nın her şeye gücü yetmesin anlamındaki kudret sıfatında da vardır. Fakat Tanrı'nın her şeye gücü yetmesinde bir sınırlamanın olup olmadığı, her şeyi bilme sıfatının sınırlanması meselesinden çok önceleri literatüre girmiştir. Bazı istisnalar hariç, bu konuda çoğunluğun kabul ettiği görüş, Tanrı'nın kudretinin mantıksal olarak mümkün olanla sınırlandırılmasıdır. Çağdaş dönemde Richard Swinburne, Thomas Aquinas'tan ilham aldığını ifade ederek, Tanrı'nın her şeyi bilmesinde de mantıksal olarak mümkün olanı bilmenin söz konusu olduğunu söyler.⁹ O, kudretin mantıksal olarak sınırlandırılmasının teizmin tanrı anlayışına zarar vermezken ve kabul edilebilirken, bilginin sınırlandırılmasının da böyle bir imkânının olduğunu düşünür. Bunun neticesinde, Tanrı'nın ilmi hakkında, mantıksal olarak Tanrı için bilinmesi mümkün olmayan bazı bilgilerin var olduğu çağdaş dönem din felsefesinde artık konuşulan bir konu olmuştur. Açık teistler de bu konuda Swinburne ile aynı fikirdedir. Hasker, her ne kadar Swinburne kendisini açık teist olarak isimlendirmese de, yukarıdaki dilemmada Tanrı'nın bilgisi yönünde bir sınırlamayı öngören Swinburne ile aynı görüşte olduklarını ifade eder.¹⁰ Açık teistler de Tanrı'nın ilmini, tıpkı kudretinde olduğu gibi mümkün olan ile sınırlamaktadırlar. Bu bağlamda, açık teistler için bazı öyle bilgi türleri vardır ki bunlar kendi doğaları itibarıyla, Tanrı'nın bilmesinin mümkün olmadığı şeyler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Ve Tanrı'nın mutlak ilmi de buna göre yeniden tanımlanır. Geleneksel tanrı tasavvurunda her şeyi bilmek için aşağıdaki gibi bir tanımlama yapılır:

Klasik her şeyi bilme tanımı: Eğer bir varlık, bütün doğru önermeleri biliyorsa her şeyi bilen bir varlıktır.¹¹

⁷ Hasker'in bu konuda birçok çalışması bulunur. *Türkçede Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, (ed. M. Peterson, W. Hasker, B. Reichenbach, D. Basinger, çev. Rahim Acar, Küre Yayınları, İstanbul, 2006) adlı kitabın "İlahi Fiil: Tanrı Alem ile Nasıl İlgilidir" (s. 215-237) bölümüne bakılabilir. Ayrıca bkz. William Hasker, *God, Time and Knowledge*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1989, s. 18-63.

⁸ Paul Helm, "God Does Not Take Risks", *Contemporary Debates in Philosophy of Religion*, ed. M. Peterson, R. J. Van Arragon Blackwell Publishing, Oxford, 2005, s. 231.

⁹ Richard, Swinburne, *The Coherence of Theism*, Clarendon Press, Oxford, 1977, s. 180.

¹⁰ William Hasker ile olan kişisel iletişimimizden.

¹¹ Mavrodes, "Omniscience", s. 251; Edwards Wierenga, "Omniscience", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/en/tries/omniscience/> 25.09.2014; Flint, "Omniscience", s. 108-109. Flint, "Omniscience", s. 108.

Açık teizmde ise kudret tanımında olduğu gibi mantıksal olan ile sınırlanan bir ilim sıfatı söz konusudur. Swinburne'ün bu konuda yaptığı aşağıdaki tanıma açık teistler katılmaktadırlar:

Sınırlı her şeyi bilme tanımı: Eğer bir varlık, her bir zamanda *mantıksal olarak mümkün olan bütün doğru önermeleri* onların her bir zamanında bilirse, her şeyi bilen bir varlıktır.¹²

Bu tanımla birlikte her şeyi bilme mantıksal ve zamansal olarak sınırlanmıştır. Swinburne'e göre, mantıksal problemlerin gün yüzüne çıkmasıyla Aquinas'ı daha dikkatli bir her şeye gücü yetme anlayışına götüren şey, teistleri de daha dikkatli bir her şeyi bilme anlayışına yönlendirmektedir.¹³ Bu nedenle, Tanrı açık tesitlere göre *bilinebilen şeyleri* bilmektedir.¹⁴ Hasker, Tanrı'nın her şeyi bilmesini "herhangi bir zamanda Tanrı'nın onları bilmesi mantıksal olarak mümkün olan bütün önermeleri bilmesidir" şeklinde tanımlar.¹⁵ Diğer açık teistler de benzer tanımlamalar yapar. John Sanders, "Tanrı mantıksal olarak bilinmesi mümkün olan her şeyi bilir, Tanrı her şeyi olduğu gibi bilmektedir. O, geleceği gelecek gibi bilirken, mümkünü de mümkün gibi bilmektedir" der.¹⁶ Richard Rice, "mükemmel bilgi ya da mutlak ilim 'her şeyi bilme' değildir; aksine bilinmenin mümkün olduğu her şey bilmektir"¹⁷ derken, Clark H. Pinnock "Tanrı bilinebilen her şeyi bilmek zorundadır ve onları doğru bir şekilde bilir"¹⁸ diye ifade eder. Bundan dolayı onlara göre, bazı şeyler vardır ki Tanrı'nın onları bilmesi mantıksal olarak mümkün değildir, bazı şeylerin mantıksal olarak Tanrı'nın gücü dâhilinde olmaması gibi. Tartışmanın odağı bu noktada artık Tanrı'nın bilmesi meselesinden, bilinen şeylerin ne olduğuna kaymıştır. Açık teistlere göre bu bağlamda Tanrı'nın mantıkî olarak bilmesinin mümkün olmadığı bazı bilgi türleri vardır. Bunları aşağıda iki şekilde ele alacağız. Birincisi, insanların gelecekteki özgür eylemlerinin ve ikinci olarak insanın sahip olduğu *de se* bilgi türünden bilgilerin Tanrı tarafından bilinmesi mümkün değildir.

Tanrı'nın Geleceği Bilmesi

Açık teistlerin en büyük iddiaları Tanrı için geleceğin açık olmasıdır. Yani Tanrı, insanın gelecekte ne yapacağını bilmez. Bunu bilmesi yukarıdaki açıklamalara binaen Tanrı için mümkün değildir. Tanrı geleceğin mutlak bilgisine sahip değildir. Çünkü gerçek anlamda özgür iradeye sahip insan-

¹² Swinburne, *a.g.e.*, s. 172. (italik vurgu bize aittir.)

¹³ Swinburne, *aynı yer*.

¹⁴ David Basinger, "Can an Evangelical Christian Justifiable Deny God's Exhaustive Knowledge of the Future?", *Christian Scholar's Review*, 25/2, 1995, s. 133.

¹⁵ William Hasker, "A Philosophical Perspective", *The Openness of God: A Biblical Challenge to the Traditional Understanding of God*, InterVarsity Press, Downers Grove IL, 1994, s. 136.

¹⁶ John Sanders, *The God Who Risks: A Theology of Divine Providence*, InterVarsity Press, Downers Grove IL, 2007, s. 121.

¹⁷ Richard Rice, *The Openness of God: The Relationship of Divine Foreknowledge and Human Free Will*, Herald Publishing Association, Nashville TN, 1980, s. 46.

¹⁸ Clark H. Pinnock, "Systematic Theology", *The Openness of God: A Biblical Challenge to the Traditional Understanding of God*, InterVarsity Press, Downers Grove IL, 1994, s. 121.

ların eylemleri, mümkün olduğundan ve şu anda var olmadığından onlar, Tanrı'ya açıklırlar.

Bu düşünce, gelecekteki mümkün eylemlerin, yapılmadan veya oluşmadan önce doğruluk değerlerine sahip olup olmadığı tartışmasının başka bir ifadesidir. Tanrı'nın bu konudaki bilgisinin sınırlı olduğunu düşünen açık teistlerin, doğruluk değeri meselesinde *mütekabiliyetçi* bir anlayış sergilediklerini söyleyebiliriz. Bu anlayışa göre "bir önerme, ona tekabül eden olgunun veya durumun var olması koşuluyla doğrudur."¹⁹ Doğruluk kuramlarından en eskisi olarak kabul edilen bu teori, Aristoteles'e kadar götürülür. *Metafizik* kitabında o, "varlığın var olmadığını veya var olmayanın var olduğunu söylemek yanlıştır. Buna karşılık varlığın var olduğunu, var olmayanın var olmadığını söylemek doğrudur"²⁰ diyerek bir olgunun var olduğunu söylemeyi onun bizzat var olmasıyla ilişkilendirir. Bu durumda insanın gelecekteki özgürce yaptığı eylemler, ancak var olduklarında yani fail onu bizzat icra ettiğinde var olacak ve bilinebilecektir. Başka türlü bilinmesi mümkün değildir ve Tanrı için de bu şekildedir. Açık teizm de bu görüşe tutunarak insanın gelecekte yaptıklarının ancak bilfiil icra edildiği zamanda doğruluk değerine sahip olacağını kabul eder.

Açık teistlerin bu iddiaları onların, açık gelecek fikrini kabul ettiklerini göstermektedir. Açık teistlerden A. R. Rhoda'ya göre, gelecek beş yönden açıktır: *Kozal* (K), *ontik* (O), *epistemolojik* (E), *inayetsel (providental)* (İ) ve *doğruluk değeri yönünden (alethic)* (A). Ve bu açık olma durumları şu şekilde birbirine bağlıdır:

Öncelikle gelecek doğruluk değeri yönünden açık ise, epistemolojik yönden de açıktır;

A→E: Bu, açık teistlerin tanımlamasına göre zorunlu bir hakikattir. Eğer X'in, t zamanda ne elde edileceği ne de elde edilmeyeceği doğruysa, o zaman Tanrı, t zamandaki bu önermeleri bilemez. Yani gelecek, doğruluk değeri yönünden bilinmiyorsa, epistemolojik olarak da bilinmeyecektir. Çünkü bilinecek herhangi bir şey yoktur. Bu, yukarıda ifade ettiğimiz doğruluk kuramlarından biri olan mütekabiliyetçi anlayışın bir gereğidir. Bunun yanında epistemolojik açıklık diğer yönlerden açıklığı da gerektirmektedir.

E→K: Gelecek kozal olarak açık değilse kozal yasalar tek bir gelecek durumu belirler, demektir. Tanrı da bu dünya durumunu bileceğinden geleceği de bilecektir. Oysaki gelecek, kozal olarak açık olursa, Tanrı'nın bilmesi açısından da açık olacaktır.

E→O: Temel teistik inanca göre her şey, Tanrı'nın varlığından kaynaklanır ya da yaratmasının bir parçasıdır. Tanrı kendi mükemmel bilgisine sahip olduğu için, her şeyi yaratan ve devam ettiren Tanrı, bütün yarattıklarının da bilgisine sahiptir. Yani gelecek Tanrı için epistemolojik olarak açık ise ontolojik olarak da açıktır.

¹⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005, s. 537.

²⁰ Aristoteles, *Metafizik*, 1011b, 25, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1996.

$E \rightarrow \dot{I}$: Tanrı her şeyi inayetsel olarak düzenlediği için, bizzat etkin olarak düzenlediği şeyleri de bilmektedir.

Bu durumda;

$A \rightarrow E, E \rightarrow K$ öyleyse $A \rightarrow K$

$A \rightarrow E, E \rightarrow O$ öyleyse $A \rightarrow O$

$A \rightarrow E, E \rightarrow \dot{I}$ öyleyse $A \rightarrow \dot{I}$

Buna göre de,

$A \rightarrow (K\Lambda O\Lambda E\Lambda \dot{I})$: Gelecek doğruluk değeri açısından açık ise bütün anlamalarda açık demektir.²¹

Bu bağlamda açık teistler için gelecek önermelerin doğruluk değerleri, ancak o önermeler şimdide oldukları zaman söz konusu olacaktır. Bu durum, gelecek eylemlerin ve bu eylemleri ifade eden önermelerin doğası gereği böyledir. Dolayısıyla, doğaları gereği bilinmeyen olduklarından dolayı Tanrı'nın onları bilmesi mümkün değildir. Daha önce ifade edildiği üzere bu durum, Tanrı'nın bilgisiyle ilgili değil; gelecek önermelerin doğası ile ilgilidir.

Klasik teizmde ise, Tanrı'nın her şeyi bilmesi daha önce gördüğümüz üzere bütün doğru önermeleri bilmesi demektir. Yani Tanrı gelecekteki bir eylemin doğruluk değerini bilmektedir. Bu da geleceğin doğruluk değeri yönünden Tanrı için kapalı olduğu anlamına gelir. Eğer gelecek doğruluk değeri yönünden kapalı ise epistemolojik yönden de Tanrı için kapalıdır, yani Tanrı'nın bilgisi dâhilindedir. Ancak bu epistemolojik kapalılık, klasik teizmde insanların kendi eylemlerini özgürce yapmalarını engellemez, bu anlamda kozal ya da ontik olarak gelecek açıktır. Yani klasik teizmde doğruluk değeri yönünden gelecek, Tanrı için kapalıyken diğer yönlerden açık olmaktadır. Oysaki açık teizme göre eğer gelecek doğruluk değeri yönünden açık ise diğer yönlerden de açık, kapalı ise aynı şekilde diğer bütün yönlerden de kapalı olmalıdır.

Gelecek eylemlerin Tanrı tarafından bilinip bilinmediği meselesinin, sonuç olarak, gelecek eylemlerin veya bu eylemlerin içinde ifade edildiği önermelerin doğruluk değeri meselesinde düğümlendiği görülmektedir. Açık teistler, doğruluk değeri tartışmalarında müteakibiyetçi bir tavır benimsedikleri için gelecek eylemler ancak bizzat icra edildiklerinde, yani şimdiki zaman olduklarında bir doğruluk değerine sahip olmaktadır. Bu da zaten doğruluk değerine sahip olmayan gelecek eylemlerin, Tanrı için bilinmesi mümkün olmayan bir sahada bulunduğu anlamına gelir. Böylece gelecekte yapacaklarımız açık teizmin sınırlandırılmış mutlak ilim tanımına göre, Tanrı'nın ilminin sınırlarına girmemektedir.

²¹ Alan R. Rhoda, "The Fivefold Openness of the Future", *God in an Open Universe: Science, Metaphysics and Open Theism*, ed. William Hasker, Thomas Jay Oord, Dean Zimmerman, Pickwick Publications, Eugene OR, 2011, s. 70-79. Bu konuda ayrıca bkz. Alan R. Rhoda, Gregory A. Boyd, Thomas G. Belt, "Open Theism, Omniscience, and the Nature of the Future", *Faith and Philosophy*, 23/4, 2006, 432-459.

Tanrı'nın Bilgisi ve *De se* Önermeler

Yapılan sınırlandırılmış her şeyi bilme tanımına göre Tanrı, sadece bilinmesi mümkün olan şeyleri bildiğinden gelecek eylemleri bilememesinin yanında o, insanların sahip olduğu *de se* bilgiye de sahip değildir. *De se* bilgi kavramı, insanların kendileriyle ilgili sahip oldukları bazı birincil bilgiler için kullanılmaktadır. Bunlar, birinci şahıs zamir içeren önermelerle ifade edilir. *De se* bilgi demek, kendini bilmek ve kendinde bilmektir.²² Örneğin Ali, kendisiyle ilgili;

Önerme-1: “Şimdi odamdayım.”

dediğinde bu bilgi, Ali ile ilgili *de se* bilgidir. Başka birinin, bu konuda Ali ile aynı bilgiye sahip olduğu söylenemez. *De se* bilgi sadece birinci şahıs önermeleriyle ifade edilebilir ve bu kişinin dışında ifade edilmesi mümkün değildir. Bu da kişinin kendisi hakkında bildiği, ancak başkasının bilmesinin mümkün olmadığı doğruların var olduğu anlamına gelir. Patrick Grim, *de se* bilgiyi, Tanrı'nın her şeyi bilmesi sıfatı meselesiyle birlikte ele aldığı makalesinde şöyle der:

*Her şeyi bilen olmak için bir varlık en azından bilinen her şeyi bilmek zorundadır. Böyle bir varlık, o zaman benim [de se bilgi olarak] bildiğim şeyi de bilmek zorundadır. Ancak böyle bir durumda benim bildiğim şey, öyle görünüyör ki her şeyi bilmeyen varlık [olan benim] tarafından bilinir. Buradaki “ben”, de se bilmede, bildiğim şey için asli bir ögedir. Ancak “ben” ifadesini sadece kendime referansla kullanabilirim –kendimden başka bir varlık için böyle yapamam. Ben her şeyi bilen değilim. Ancak benden başka kimsenin bilmesinin mümkün olmadığı bir şey vardır. (...) O zaman her şeyi bilen varlık yoktur.*²³

Çünkü böyle bir durumda her şeyi bilen varlık yani Tanrı, bir kişiye ait *de se* bilgiye ancak o kişi ile eşitlenmeksizin sahip olamayacaktır. Bu da Tanrı'nın alim-i mutlak olmasının, onun diğer insanlardan ayrı bir zat olduğu doktriniyle bağdaşmadığını göstermektedir.²⁴ Burada problemin ortadan kalkması için bir kişinin *de se* olarak bildiği şeyi başka birinin bilmesinin ne kadar mümkün olduğu araştırılmalıdır. Örneğin başka biri, önerme-1'in ifade ettiği bilgi için şu önermeyi kurarak bu konuda *de dicto* bilgiye (önermeye dayalı) sahip olabilir:

Önerme-2: “Ali şimdi odasındadır.”

Eğer önerme-1 ve önerme-2'nin, anlamsal ve mantıksal olarak birbirinden farklı oldukları düşünülüyorsa, o zaman *de se* bilgiye, söz konusu öznenin başka kimsenin sahip olamayacağı söylenebilir. Fakat bu iki önermenin anlamsal olarak aynı şeyi ifade ettiği söylenirse o zaman da *de se* bilgi problemi ortadan kalkabilir.

Söz konusu iki önermeyi anlamsal ve mantıksal olarak eşitlemek için, önerme-1'in önerme-2'ye indirgenebileceği düşünülebilir. Yani, *de se* bilginin

²² Mavrodes, “Omniscience”, s. 252.

²³ Patrick Grim, “Against Omniscience: The Case from Essential Indexicals”, *Noûs*, 19/2, 1985, s. 154.

²⁴ Wierenga, *a.g.md*.

ifade ettiği şeye başka biri *de dicto* olarak sahip olabilir. Ancak söz konusu eşitlik nihayetinde bir indirgemecilik olmaktadır. *De se* bilgi hakkında çalışmalarıyla bilinen Stephan Torre, bir bilgiye sahip olmanın dışavurumu olarak, o bilginin yönelttiği veya yöneltebileceği davranışlara bakılabileceğini ve *de se* bilgi ile *de dicto* bilginin kişiyi, aynı davranışa yöneltmeyeceğini söyleyerek bu tür bir indirgemeciliği kabul etmez. Örneğin saçlarının yanmakta olduğunu bilen bir kişi, kendisini havuza atabilecekken, o kişinin saçlarının yanmakta olduğunu bilen başka bir kişi ise böyle bir davranışta bulunmayacaktır. Bu da, ona göre, tartışmanın indirgemecilik ile çözülemeyeceğini göstermektedir.²⁵ Bu örnekler *de se* bilginin varlığının öznelliğini gösterir. Hatta bu öznellik o derecedir ki bu tür bir bilgi karşılığı bulunan *de dicto* bilginin yokluğunda bile bulunabilir. Yani önermesel olarak ifade edilmese bile kişi, bu tür bir bilgiye sahip olabilir.

De se bilginin öznelliğini savunan herkesin açık teist olduğunu elbette düşünemeyiz. Açık teistler, *de se* bilgi ile Tanrı'nın her şeyi bilmesi arasındaki bu probleme dikkat çekerek *de se* bilginin doğası gereği Tanrı için bilinemeyenler arasında yer aldığını düşünürler. *De se* bilginin bu öznelliğinin yanında örneğin söz konusu bilginin nesnesi düşünüldüğünde de Tanrı'nın her şeyi bildiği sıfatı ile ilgili problemler oluşabilir. Örneğin bizim somut ve sonlu varlıklar olarak, bazen bir nesne ile birebir ilişkili olabilen *de se* bilgimizin aynısına Tanrı'nın da sahip olduğunu ne derece söyleyebiliriz? Bu bağlamda, bir insanın başının ağrıdığı bilgisine, Tanrı'nın da *de se* olarak sahip olması için onun da başının mı olması gerekir? gibi sorular akla gelebilir. Buna binaen, Hasker'e göre çoğu insanın, Tanrı'nın bizim *de se* bilgimize sahip olmadığı görüşü ile aynı fikirde olması gerekirken, bu görüş, klasik teizmde Tanrı'nın kognitif olarak mükemmelliğine zarar verdiği düşüncesine dayanarak kabul edilmez. Oysaki açık teizme göre Tanrı'nın *de se* bilgiye sahip olmaması onun mükemmelliğine zarar vermez.²⁶ Çünkü bu tür bir bilgiye sahip olmak, Tanrı için kaldıramayacağı bir taşı yaratmak gibi mantık dışıdır. Yani sınırlı her şeyi bilme sıfatına dayanarak, *de se* bilgi açık teistlere göre Tanrı'nın bilgisinin sınırlarının dışındadır.

Tanrı'nın Bilgisini Sınırlandırmaya Yönelik Eleştiriler ve Değerlendirme

Tanrı'nın her şeyi bilmesini, gelecek eylemler ve *de se* bilgiye dayanarak sınırlayan açık teizmin bu iddialarına karşı çağdaş din felsefesinde bazı eleştirilerin olduğunu görmekteyiz. Bunlardan birisi, Tanrı'nın her şeyi bilme sıfatının, Tanrı'nın her şeye gücü yetmesi sıfatındaki sınırlamaya dayanarak sınırlandırılması hakkındadır. Bu konuda yanlış bir analogi yapıldığını düşünen çağdaş din felsefecilerinden Jonathan L. Kvanvig, sınırlı her şeyi bilme sıfatını, çalışmalarında eleştirmektedir.²⁷

²⁵ Stephan Torre, "De se Knowledge and the Possibility of Omniscient Being", *Faith and Philosophy*, 23/2, 2006, s. 193-194.

²⁶ Hasker ile olan kişisel iletişimimizden.

²⁷ J. L. Kvanvig eleştirilerini doğrudan açık teistlere değil, Swinburne yöneltir. Ancak Hasker bu konuda yapılan eleştirilerin açık teistlerce geliştirilen görüşe de aynı şekilde uygulanabileceğini söyler. Bkz. Hasker, *God, Time and Knowledge*, s. 187.

Kvanvig, Tanrı'nın bilgisinin, kudretine benzer bir şekilde sınırlandırılmasında bir analogi hatası olduğunu ifade eder ve sınırlamacıların bu sıfatları şöyle tanımlandığını söyler:

Kudret: B her şeye gücü yetendir: doğru olan p önermesi için B onu meydana getirebilir.

Bilme: B her şeyi bilendir: bütün p önermelerini B bilir.²⁸

Burada kudret tanımı, gelenekte bilindiği üzere doğru olan ile sınırlanmışken, bilme tanımında böyle bir sınırlama yoktur. Bu da, Kvanvig'e göre sınırlamacı anlayışın geleneksel her şeyi bilme anlayışını bu şekilde yanlış olarak değerlendirdiğini gösterir. Tanımlar böyle kurulunca istenen analoginin nasıl yapıldığı konusu da şüpheli duruma düşer.

Çünkü Kvanvig bu tanımlara göre, bunları birbirlerinin yerine koymak için nasıl bir yeterlilik şartı ile bu tür bir analogiye başvurulduğunun açık olmadığını düşünür. Burada kudret için, zorunlu olarak yanlış olan şeyi doğru yapabilmeye ihtiyaç olmadığından dolayı böyle bir tanımlamanın yapıldığını söyleyen Kvanvig, kudreti yeniden şöyle ifade eder:

Kudret: Her şeye gücü yeten bir varlık, p eğer zorunlu olarak yanlış değilse, p'nin doğruluğunu meydana getirebilen bir varlıktır.²⁹*

Buna göre bilme kavramını da kudret tanımına benzeterek yeniden şöyle tanımlar:

Bilme: Her şeyi bilen bir varlık sadece p eğer zorunlu olarak yanlış değilse p'yi bilen varlıktır.³⁰*

Kvanvig, burada, yaptığı her şeyi bilme tanımında, kudret tanımındaki gibi bir sınırlama çizmiş olur. Bu bilme tanımı ona göre zaten doğrudur ve klasik anlayıştakine eşittir. Çünkü klasik anlayışta, Tanrı'nın her şeyi bilmesi, doğru olan her önermeyi bilmesi olarak zaten yer alır. Ancak bu tanım, sınırlamacıların söylediği tanıma benzememektedir. Kvanvig'e göre sınırlamacıların yaptığı analogi de bu şekilde yanlışlanmış olur.³¹ Yani ona göre bir analogi hem de doğru bir şekilde zaten yapılmıştır. Klasik tanrı anlayışında, kudret, mümkün olan ile sınırlandırılmışken, bilme de bütün doğru önermelerle sınırlandırılmıştır. Bunun üzerinden tekrar bir analogi yapmak mümkün değildir ve hatalıdır. Bilmenin bütün doğru önermelerle sınırlandırılması, sınırlamacıların dayandırdığı kudret tanımıyla zaten eşit bir statüdedir.

O halde sınırlamacıların Tanrı'nın mutlak ilmi hakkında klasik tanımı yanlış ele aldıkları ve bunun üzerine yapılan analoginin de yanlış olduğunu söylemek, açık teistlerin yorumunu yanlışlamak için yeterli midir? Öyle anlaşılmaktadır ki açık teistler ve Swinburne, klasik tanımdaki "bütün doğru önermeler" ifadesinin bizce farkındadır.³² Ancak buradaki tartışma, bütün doğ-

²⁸ Jonathan L. Kvanvig, "The Analogy Argument for a Limited Account of Omniscience", *International Philosophical Quarterly*, 29/2 1989, s. 4. https://bearspace.baylor.edu/Jonathan_Kvanvig/www/text/analogyargumentforomniscience.pdf 29.07.2014.

²⁹ Kvanvig, *a.g.m.*, s. 5.

³⁰ Kvanvig, *a.g.m.*, s. 6.

³¹ Kvanvig, *a.g.m.*, s. 5-6.

³² Swinburne, *a.g.e.*, s. 171-172.

ru önermelerin ne olduğu hakkındadır, diyebiliriz. Kvanvig, doğru önermeler arasına gelecek eylemleri de koyarken, gelecek eylemlerin şu anda doğruluk değeri olduğunu ve Tanrı'nın bunları bildiğini kabul etmektedir.

Aynı zamanda Kvanvig'e göre, her şeye gücü yetme, bir kişi tarafından *yapılabilme* zorunluluğu taşıırken, *gerçekte* yapılabilme zorunluluğu taşımaz, yani modal bir durumdur. Oysaki her şeyi bilme, *gerçekte* bilinen şey ile ilgilidir ve *bilinebilir* şeyle ilgili değildir. Yani onun için modal bir durum yoktur. Hatta mümkün dünyalar diliyle söylendiğinde her şeye gücü yetme, bir kişinin herhangi bir mümkün dünyada yapabildiği şey ile ilgilidir. Her şeyi bilme ise diğer dünyalarla ilgili değil bilfiil gerçek olan dünyada bilinen şey ile ilgilidir.³³ Çünkü burada Kvanvig gibi düşününlerin zaman anlayışına göre Tanrı için gelecek, bir mümkün durum değildir ve gerçekte bizzat Tanrı'nın şimdisinde var olan bir şeydir. Gelecek, mümkün ya da bilinebilen olarak değil, bilinen olarak ifade edilir. Bu nedenle onun için doğru önerme dediğimizde, bizim için gelecek olan şey, ve açık teistlere göre doğruluk değeri daha tanımlanmamış olan şey, Tanrı'nın ezeli şimdisinde zaten doğru veya yanlış olduğu belli olan bir statüdedir. Oysaki sınırlamacı her şeyi bilme görüşüne sahip olanlarda ise, gelecek de Kvanvig'in her şeye gücü yetme hakkında söylediği gibi, gerçek olanda değil, modal bir tarzda, başka bir mümkün dünyayı ilgilendiren bir durum içerisinde. Çünkü onlar için, Tanrı'nın şimdisi diye bir şey söz konusu olamadığından, onun için de gelecektir. Bu nedenle, bu ayrımı belirtmeden, bu anlayıştan önceki bütün varsayımları aynıymış gibi davranılması Kvanvig'in değerlendirmesini zayıf kılabilir. Çünkü temel argümanlarının birbirlerinden farklı olduğu görülür.

Açık teizme göre ise gelecek eylemlerin doğruluğunun her zamanda olması fatalizmdir. İnsan eylemlerinin alternatif ihtimallerinin olması, onların bilfiil olmadan doğruluk değerine sahip olmadıkları anlamına gelir. Bu nedenle böyle bir zaman tasavvurunda olguları ifade eden doğruluk değerleri ancak mütekebbiliyetçi bir anlayışla uyum içerisinde olacaktır. Dolayısıyla, bilme meselesi, kudret meselesi gibi tek başına ele alınmayacak bir konudur. Bilmenin kendi içinde özellikle de zamanla koparılamaz bir ilişkisi söz konusudur. Zamanla ilişkisi göz önüne alındığında, örneğin ezeli bir tanrı anlayışına göre, gelecek, bilinmesi mümkün olmayan bir alanda bulunmamaktadır. Bu nedenle Peter van Inwagen'in de dediği gibi, eğer Tanrı zamanın içinde bir varlık olarak düşünülürse, onun bilmesi mantıksal olarak sınırlandırılabilir. Çünkü böyle bir durumda, Tanrı'nın özgür bir insanın gelecek eylemini bilmesi, dört köşeli bir çemberin varlığının imkânsız olması gibi imkânsız olur.³⁴ Swinburne ya da açık teistlerin bunu bu kadar kolay söylemelerinin en önemli nedeni, kendilerinin zamansız bir tanrı anlayışını benimsememeleridir.

Açık teistler için geleceğin dışında, Tanrı'nın bilmesinin mümkün olmadığı şeylerden biri de *de se* bilgiydi. *De se* bilgi tartışmaları, görüldüğü üzere öner-

³³ Kvanvig, *a.g.m.*, s. 6.

³⁴ Peter van Inwagen, "What Does an Omniscient Being Know about the Future", *Oxford Studies in Philosophy of Religion I*, ed. Jonathan L. Kvanvig, Oxford University Press, Oxford, 2008, s. 218-220.

meler üzerinden yapılmıştır. Tanrı'nın bilgisinin ne olduğu, neleri kapsadığı meseleleri ele alınırken, çağdaş analitik din felsefesinde genellikle, Tanrı'nın da sanki bir mantıksal çıkarıma dayanarak, öncüller arasında bir ilişkiyi esas alarak bilgiye sahip olduğu ele alınır. *De se* önermeler ile ilgili tartışmalar da bu bağlamda değerlendirilebilir. Nihayetinde, Tanrı'nın bilgisinin nasıl olduğu, önermesel olup olmadığı teolojinin en zor problemlerinden biridir. Sonlu varlığıyla insan çoğu zaman, kendi kognitif yapısına paralel olarak bazı analogiler yapmakta ve Tanrı'nın bilgisini de buna göre tanımlamaktadır. *De se* bilgimize Tanrı'nın sahip olmadığını düşünmek, Tanrı'yı bizim ile ilgili, bizim dışımızdaki herhangi bir varlık gibi görmek demektir. Oysaki açık teistlerin kendileri de Tanrı'nın her şeyi yoktan yarattığını ve her şeyin Tanrı'ya bağlı olduğunu kabul ederler. Fakat onlara göre Tanrı, kendini bilerek ve isteyerek sınırlandırmıştır. O, insanlara ve insanlarla iletişimine verdiği değerden dolayı bu düzende bir dünya yaratmıştır ve bu düzende *de se* bilgi önelliğinden dolayı, bizzat o bilgiye sahip olanın dışında kimse tarafından bilinemez. Bu, klasik teizme göre Tanrı'nın mükemmelliğine zarar vermektedir. Çünkü Tanrı, klasik teizmde önermeler yoluyla bilgi elde etmez. Thomas Aquinas'ın ifade ettiği üzere, muhakemeye dayalı diskürsif bilgi Tanrı için söz konusu edilemez. Böyle bir bilgi, ardışıklık ve kozaliteye dayanarak elde edilir. Ancak Tanrı, doğrudan bir kavrama ile insanın bir bütünü parçalarını bir arada bilmesi, aynadaki şeyleri bir arada görmesi gibi her şeyi bir anda görür. Onun için ardışıklık ve kozalite yoktur.³⁵

Sonuç olarak açık teistler, Tanrı'nın her şeyi bilmesine yaptıkları yorum ile Tanrı'nın, insanların gelecekteki özgür eylemlerini ve biri hakkındaki *de se* bilgiyi bilemeyeceğini iddia ederler. Nasıl ki Tanrı'nın kudreti, klasik teizmde mümkün olan ile sınırlandırılmıştır, buna benzer bir şekilde Tanrı'nın bilgisi de mümkün olan ile sınırlandırılır. Ancak vardığımız noktada görülmektedir ki bütün bunların altında Tanrı'nın zamanla ilişkisi yatmaktadır. Tanrı'nın zamansal olduğunu düşünenler için gelecek eylemler veya bu eylemleri bildiren önermelerin doğruluk değerleri, Tanrı için de henüz oluşmamıştır. Ancak zamansız ezeli bir bakışta, kudretin sınırlandırılması sorun teşkil etmeyen, bilgide bu tür bir sınırlandırma Tanrı'nın mükemmelliğine zarar vermektedir. Açık teistler için ise Tanrı'nın mükemmelliği bilinmesi mümkün olmayan şeyleri bilmemekle zarar görmemektedir.

Informative Abstract

Divine Omniscience in Open Theism

This paper analyses the attribution of omniscience to God in open theism. Omniscient is one of the essential attributes of God in theistic traditions. According to this attribute, God knows all true preposition. Because God is the most perfect being, his knowledge is perfect, that is the most perfect being has the perfect knowledge about universe.

³⁵ Bkz. St. Thomas Aquinas, *The Summa Theologica, Part I (I-XXVI)*, soru 14, çev. Fathers of the English Dominican Province, Burns Oates and Washbourne Ltd., London, 1920.

Open theism is an understanding that values the free will of human greatly in recent philosophy of religion. The prominent thinkers of open theism are William Hasker, David Basinger, John Sanders, Richard Rice, and Clark H. Pinnock. This five evangelical thinkers wrote the book named *The Openness of God: A Biblical Challenge to the Traditional Understanding of God* in 1994. In this book, they claimed that if a person has free will, God doesn't know the future act of the person. But according to classical divine omniscience, God knows everything, all true prepositions about us in advance. Then, open theists suggest that divine omniscience should be reconsider. On the one hand divine omniscience has some troubles about time and changing. A knowledge occurs in time and depends on what is changed. But God is immutability and outside of time in classical theism. On the other hand the nature of God's knowledge is not known by the creatures. Is it a prepositional knowledge or non-prepositional knowledge? After all it is seen that divine omniscience is a problematic topic in philosophy of religion.

To overcome these problems, open theists want to redefine the attribution of omniscience to God. For example Hasker said that "to say that God is omniscient means that at any time God knows all prepositions such that God's knowing them at that time is logically possible." This new definition is seen in Swinburne's understanding of God. Swinburne defines omniscient as follows "a being is omniscient if he knows at each time all true prepositions which is logically possible". According to the new definition of omniscient, God knows what is logically possible. It is remained us the attribute of omnipotent which is limited by possible logically. Swinburne and open theists claim that we can make an analogy between omniscient and omnipotent. When the some theist scholars like Thomas Aquinas faced with problems about omnipotent, they limited the attribute of omnipotent by possible logically. Then, we can limit omniscience by possible logically.

As I have seen in open theism, what is logically possible for God to know are the future acts of free people and *de se* knowledge. The knowledge of a future act cannot be known because the future doesn't occur. The future has fivefold openness: causal, ontic, epistemological, providential, and alethic in open theism. On my view, the main openness of the five openness is that future is alethically open. To be alethically open means that the future have no truth values. That is, for a future act, neither "it will be obtain now" nor "it will not obtain now" is true. The other kinds of openness depend on this openness. Because the future intrinsically cannot be known and cannot be occurred, God doesn't know it and the future is open to God, which don't diminish the perfection of God. As for *de se* knowledge, it is defined by first-person knowledge which each of us possesses. Nobody knows *de se* knowledge but who possesses it knows. If there is such kind of knowledge, each of us has a special knowledge which nobody knows. God also doesn't know this knowledge if God is distinct from us. As Patrick Grimm stated, this notion is contrary to the attribution of omniscience to God.

This ideas of open theism are criticized by the some classical theists, like Jonathan L. Kvanvig. In this paper I showed that Kvanvig's critiques toward limited omniscience depend on his idea of time which affirms timelessness for God. But open theists accept that God is in time. Therefore, the idea of future in open theism differs from Kvanvig's. He evaluated and criticized limited omniscience as if both of them have the same assumptions. But as I seen, there is the main different between open theism and Kvanvig's ideas. After all, I concluded, limited omniscience in open theism is based on the temporality of God. In addition, the notion of which God don't have *de se* knowledge that a person possesses are subject to whether God has propositional knowledge or not. Open theists hold that God has a propositional knowledge because of having a belief. Hence God doesn't know *de se* knowledge of us. Finally I concluded that there are a few important ideas in the background of open theism: the temporality of God and the idea that God has beliefs. Regardless of these assumptions, we cannot evaluate rightly open theism.

Keywords: divine omniscience, limited omniscience, omniscient, free will, open theism, philosophy of religion.

Kaynakça

- Aquinas, St. Thomas, *The Summa Theologica, Part I (I-XXVI)*, çev. Fathers of the English Dominican Province, Burns Oates and Washbourne Ltd., London, 1920.
- Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1996.
- Basinger, David, "Can an Evangelical Christian Justifiable Deny God's Exhaustive Knowledge of the Future?", *Christian Scholar's Review*, 25/2, 1995, s. 133-145.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005.
- Flint, Thomas P., "Omniscience", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, VII, ed. Edward Craig, Routledge, London, 1998, s. 107-112.
- Grim, Patrick, "Against Omniscience: The Case from Essential Indexicals", *Noûs*, 19/2, 1985, s. 151-180.
- Hasker, William, "A Philosophical Perspective", *The Openness of God: A Biblical Challenge to the Traditional Understanding of God*, InterVarsity Press, Downers Grove IL, 1994, s. 126-154.
- Hasker, William, *God, Time and Knowledge*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1989.
- Helm, Paul, "God Does Not Take Risks", *Contemporary Debates in Philosophy of Religion*, ed. M. Peterson, R. J. Van Arragon, Blackwell Publishing, Oxford, 2005, s. 228-240.
- Inwagen, Peter van, "What Does an Omniscient Being Know about the Future", *Oxford Studies in Philosophy of Religion I*, ed. Jonathan L. Kvanvig, Oxford University Press, Oxford, 2008, s. 216-230.
- Kenny, Anthony, *The God of Philosophers*, Clarendon Press, Oxford, 1979.
- Kvanvig, Jonathan L., "The Analogy Argument for a Limited Account of Omniscience", *International Philosophical Quarterly*, 29/2 1989, _29.07.2014.
- Mavrodes, George I., "Omniscience", *A Companion to Philosophy of Religion*, ed.

Charles Taliaferro, Paul Draper, Philip L. Quinn, Wiley Blackwell, Oxford, 2010, s. 251-257.

Peterson, Michael vd, (ed.) *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.

Pinnock, Clark H., "Systematic Theology", *The Openness of God: A Biblical Challenge to the Traditional Understanding of God*, InterVarsity Press, Downers Grove IL, 1994, s. 101-125.

Rhoda, Alan R., "The Fivefold Openness of the Future", *God in an Open Universe: Science, Metaphysics and Open Theism*, ed. William Hasker, Thomas Jay Oord, Dean Zimmerman, Pickwick Publications, Eugene OR, 2011, s. 69-93.

Rhoda, Alan R.; Boyd, Gregory A.; Belt, Thomas G., "Open Theism, Omniscience, and the Nature of the Future", *Faith and Philosophy*, 23/4, 2006, 432-459.

Rice, Richard, *The Openness of God: The Relationship of Divine Foreknowledge and Human Free Will*, Herald Publishing Association, Nashville TN, 1980.

Sanders, John, *The God Who Risks: A Theology of Divine Providence*, InterVarsity Press, Downers Grove IL, 2007.

Swinburne, Richard, *The Coherence of Theism*, Clarendon Press, Oxford, 1977.

Torre, Stephan, "De se Knowledge and the Possibility of Omniscient Being", *Faith and Philosophy*, 23/2, 2006, s. 191-200.

Wierenga, Edwards, "Omniscience", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/omniscience/> 25.09.2014.

Zagzebski, Linda T., *The Dilemma of Freedom and Foreknowledge*, Oxford University Press, Oxford, 1991.